

ראובן מירקין

פרקם בתולדות המילונות העברית החדשה

מאמר שני*

מילון בזיהודה

מה היו פנוי המילונות העברית בראשית המאה שלנו, בשנים 1900–1905, שבחן ראו אוד קונטראס' מהדורא קמא' של מילון בזיהודה?¹ בתולדות המילונות העברית החדשה לא היה מילונו של בזיהודה החיבור הלקסיקוגרפי המדעי הראשון. קדמו לו מילוני המקרא של וילהלם גוניז (1842–1786), הגלוסרים לפיווט של יואכימ ליפמן צונץ (1794–1886) והמילונים לספרות התלמוד והמדרש של יעקב לוי (1819–1892) ושל מרקוס ייטרוב (1829–1903). ואולם לא זו בלבד שככל אלה נתחברו בלשונות זרות (גרמנית, רומיית, אנגלית), כدرיכם של רבים מראשי "חכמת ישראל" במאה ה"ט, אלא היו אלה מילונים 'פילולוגיים', דהיינו חיבורים המבאים את אוצר המילים של חטיבת ספרות מוגדרת. המילון המקורי, שקדם לבזיהודה, היה "האוצר" של שמואל יוסף פין (1818–1890). אמנים כותרת המשנה של "האוצר" היא "אוצר לשון המקרא והמשנה", ואולם חידשו של חיבור זה לעומת המילונים שקדמו לו – כגון "אוצר השрисים" של יהודה בן-זאב (1764–1811) על מהדורותיו המורבות – שהוא "כולל פתרון כל המלות שנמצאו במקרא ובמשנה... ועם זה זכרו הנמלות הנגזרות מלשון המקרא והמשנה, שבאו בתלמודים, במדרשי ההלכות וה aggadot, בפיוטים, ובספרי גדולי חכמי ישראל האחרונים" (מתוך שער "האוצר").

* המאמר הראשון שבסדרה זו נדפס ב"לשוננו" בשני המשבכים: בפרק זו (תש"ג), עמ' 165–186; להלן: מירקין תש"ג); ובפרק לט (תש"ה), עמ' 73–98 (להלן: מירקין תש"ה). חלקו השני של המאמר הנכתי שלบทי בו קלטיים מתוך מאמרי "מילון היסטורי לשון העברית – מאמר ראשון: בעלי חזון וחולדים (1856–1958)" שנדפס בכתב העת "עם וספר" חוב' ג' אביב תש"ד, עמ' 19–30 (להלן: מירקין תש"ד).

.¹ בשם 'מהדורא קמא' מכנה אני אותה מהדורה, שבמאמרי הקודם (מירקין תש"ה) היא מכונה 'מהדורה ג'. לשאלת אם היה זה גיסינו השלישי, או שמא השני, של בזיהודה להוציא את מילונו, ראה יונתן שונר, פרק בדריכת של העربית אל חידושי בזיהודה, בתוך 'כלשון עמו – אוסף מאמרי בבלשנות שימושית מוקדשת לחיצים רבנן במלאות לו שישם שנה' (העורכים: רפאל ניר ובן-צין פישLER), ירושלים תש"יו, עמ' 146 הערכה 30.

הكونטראס הראשון של "האוצר" ראה אור בורשה בשנת תרמ"ד/1884, ואילו הכרך הראשון את האותיות א-ג, יצא בשנת תרמ"ח/1887. כרך זה נמצא בין ספרי בני-יהודה שברשות האקדמיה לשון העברית, ובו הערות רבות בכתב ידו של בני-יהודה. "האוצר" השלים יצא בארבעה כרכים בשנים 1900–1904.²

בשנת 1900 אפוא, משניגש בני-יהודה להוציא את מילונו – במה שאנו מכנים היום 'מהדורא קמא' שלו, כבר היה לנגד עיניו הכרך הראשון של "האוצר". שאר חלקיו "האוצר" – רובם או כולם – ראו אור עוד קודם קוםו שיצא הקונטראס החמישי של 'מהדורא קמא' של מיליון בני-יהודה בחודש יולי 1905.³

כדרך המילונים שקדמו לו "האוצר" עדין עורך על פי שורשים; רוב מובאותיו הן מן המקרא ומייעוטם מספרות התלמוד והמדרשי – כמוות המובאות שמספרות ימי הביניים בטלה בשיטים; הוא מביא את המילים הארמיות שבמקרא ואת השמות הפרטיים – שמות אנשים ומקומות – שבמקרא; הוראות המילים מתרוגמות לروسית ולגרמנית באותיות עבריות; ההערות האטימולוגיות, שנמצאות פה ושם, מצטוצמות בעיקר לביאורי לשונות המקרא.

בעריכתו, בתוכנו ובהיקפו מיליון בני-יהודה – כבר ב'מהדורא קמא' שלו – שונה מאוד מן "האוצר" של רשי פין. הוא המילון העברי-עברית הראשון, כמעט שאיןו עורך על פי שורשים⁴; אין הוא מביא שמות פרטיים; אשר למילים הארמיות ושאר

בעניין זמן היזאת "האוצר" השלים יש כמה קביעות. ב"בית עקד ספרים" של פרידברג (ח'א תש"א, עמ' 38) רשום: ורשה טרַס-סְגָן; ב"אוצר הליכונגרافية העברית" של א"ר מלacci ניו-יורק תשס"ז, עמ' 21) נאמר: ואורשה טרַע-בְּתִרְעֵי; גדרית אלקוש (ספר יהדות ליטא ח'א תש"ך, עמ' 441) כתוב: שנים רבות עבר פין על מיליון עברי גראבן... שהחל לוחזיו בשנת תרמ"ג (1883), אך לא זכה להשלימם, הוא "האוצר", שיצא בשלימיו לאחר מות המחבר (ארבעה כרכים, ורשה תרַס-תֶּרְסַי); ב"הוסטורה של הספרות העברית החדשה" של יוסף קלונדר (כרך ד' מהדורה ג', 1963, עמ' 118) נאמר: האוצר, 4 חלקים, ואורשה תרמ"ד–תרמ"ז; הוזאה ב' (השתתף בהשלמתו גם כותב הטורים הללו), שם תרס"ד (1903). על פי קרסת מפעל הביבליוגרפיה העברית, כרכים ג-ד של "האוצר" לא יצאו לפני שנת תרע"ג (1913). בדקתי את כל העותקים של "האוצר" בספרייה הלאומית וכן ברכי הבדיקה עלו עובדות אלה: הכרך הראשון של "האוצר" ב מהדורתו השנייה (א–ג) יצא ב-18 כרכים בשנת 1900 (תרס"ס–תרס"א); הכרך השני (ח–ל) יצא ב-16 כרכים (בדלקמן: חמיש החוברות הראשונות י"ט–כ"ג) ראו אור בשנת 1901 (תרס"א); עשר חוברות נוספת (כ"ד–ל"ז) יצאו בשנת 1903; החוברת الأخيرة של כרך זה (ל"ז) יצאה בשנת 1904, אף על פי שתאריך אישור הגזoor של כל אחת-עשרה החוברות (כ"ד–ל"ז) זהה: 10 בינוואר 1903. מן הכרך השלישי (מ–ע) יש בידינו קונטראס יחיד בן 112 עמודים (מ–מד"ג) שתאריכו תרס"ד (1904) מתאריך אישור הגזoor הוא 15 בספטמבר 1903. העותקים של הכרכים השלמים, השישי והרביעי (פ–ת), כולם שייכים למהדורה שיצאה בשנים טרַע-בְּתִרְעֵי (1912–1913), שהיא גנואה הדפסת סטראוטיפית של מהדורות המקורית.

.3.
.4.

ראה מירקין תשלה", עמ' 93.
מלון עברי-לועזי שאינו עורך על פי שורשים ראה אור בשנת 1835: "מאיר נתיב והוא ספר השירים עברי, רוססי, אשכנזי... Mata Yehuda lib b'R'Dubur Germeriyoz", ב' חלקים, וילנה 1835.

המלחים ממוצא ור' שבספרות התלמוד והמודרש – חל שיבגי גדול בגישתו של בני-יהודה בין 'מהדורא קמא' (1905–1900) ל'מהדורא בתרא' (1908 וαιל'). מכל מקום, אף ב'מהדורא קמא', שיש בה הרבה מילים מקור ור', גישתו של בני-יהודה היא בלשנית ומעשית: הוא מביא את המלחים הללו מפני שכבר נגזרו מהן – או שניתן לגזר מהן – מילים שצורתן עברית. בעל "האוצר" מביא את המילים הארמיות שבמקרא, כי עדיין הוא מושפע מן הגישה הפילולוגית של בעלי המילונים מאותה הי"ט: הואל והמקרא הוא יסוד הלשון העברית, יש להביא במילון עברי – אף זה שפורץ את גבולות לשון המקרא – כל שונציא במקרא, ובכלל זה הארמית שבו. למה הדבר דומה, לקונקורדנציה של התלמוד הבבלי, שמביאה את אוצר המלחים של מסכת שקלים מן הירושלמי, מאחר שהוא נדפסת עם שאר מסכתות הבבלי. היקף חומר העדויות שבמילון בני-יהודה גדול פי שניים ויותר מן החומר שב"האוצר". למשל, ב"האוצר" הערכים א-אמץ – ובכללים השמות הפרטיים ומילים שהאות הראשונה שלן מ"ם או תי"ז כגון מאנקין, פאנה – משתרעים על פני 144 עמודים. ששת עבריות; ההערות האטימולוגיות, שנמצאות פה ושם, מצטוצמות בעיקר לביאורי לשונות המקרא. גודלה במקצת מתבנית "האוצר".

הكونטראס השישי, האחרון, של 'מהדורא קמא' נדפס בהמשכים בעיתונו של בני-יהודה "השכמה" בחודשים ספטמבר–דצמבר 1905, ואז חלה הפסקה שנמשכה כשנתים. בראשית שנת 1908 ראה אור, בהוצאה לאנגנשידי המפורסמת שבעיר ברלין, הקונטראס הראשון של 'מהדורא בתרא', היא המהדוראה המכוררת של מיליון בני-יהודה.

שבעה-עשר כרכי "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה" הוצאתם לאור נמשכה חמישים שנה ויותר (1908–1959). בחייו זכה בני-יהודה לדראות את חמשת הכריכים הראשונים בלבד; שאר כל הכריכים ראו אור לאחר מותו בתוכה תרף"ג. שנותן הכריכים הראשונים נדפסו בברלין; שאר כל הכריכים נדפסו בירושלים.

עד שנת 1917 נzag בני-יהודה על פי המגנין לחורבן הבית השני. למשל, "שנת אתה" מחרבן" היא שנת תרס"ט, וליתר דיוק השנה שבין ט' באב תרס"ח לבין ח' באב תרס"ט. לאחר מלחמת העולם הראשונה הנהיג בני-יהודה את המגנין להזיהר בפלור. לפיכך "שנת א' להזיהר בפלור" היא שנת תרע"ח. עם הקמתה של מדינת ישראל נהגו בני-משפחה בני-יהודה את מנין השנים למדינתה: "שנה ראשונה למדינת ישראל" היא תש"ח.

בקדמתו הקצרה המחבר כתב: "בראטור במתבורי כי לא רשמי את השורשים, על פי דקדוק הלשון... ומגמתי להקל על הугוה בנה, כי בספריו השורשים אשר קדמו לפני, למשל אם תרצה לחפש אחר השורש מלאך אם לא תדע דקוחק הלשון לא תדע ג'כ כי שרש לאך, או השרש מלאכה שרש ג'כ לאך, והשרש מסק שרש שבק, ולא כן שרש שבק באות ממס".⁵ ראה מירקין תשלה", עמ' 94–96.

שינויים אלו גרמו מבוכה וטעויות בקביעת זמן הופעתם של כרכי מיליון בני-יהודה.⁶ לפיכך ראוי להקדים בירור כרונולוגיה לעצם העיון במילון.

חמשת הכרכו הראשונים של מיליון בני-יהודה נדפסו ב-17 קונטראסים בשנים 1908–1914. אחדים מן הקונטראסים הללו נשתרמו בהם תעודות המשלוח, ומתאריכה ניתן למדוד אםתי יצא אותו קונטרס.⁷

הכרך הראשון (א–בעתה) יצא בשנים-עשר קונטראסים במרוצת שנת 1908. תעודת המשלוח של הקונטראס השישי ושל הקונטראס השביעי תאריכה 24 ביולי 1908. תאריך המשלוח של הקונטראס השמני הוא 1 נספטמבר 1908. תאריך הכרך השלם הוא אთ"ם לחרבן, דהינו שנת תרס"ט.

הכרך השני (ב'–פ'–הפקה) יצא אף הוא בשנים-עשר קונטראסים. תעודת המשלוח של הקונטראס הראשון תאריכה 14 בדצמבר 1909; של הקונטראס השני – 1 בפברואר 1910; של הקונטראס התשי"י – 9 באוקטובר 1910. תאריך הכרך השלם הוא את"ם לחרבן, דהינו שנת תרע"א. דרך אגב, בספרייה הלאומית בירושלים נמצא עותק של "כרך כפול ראשון" (א–הפקה) בחתיימת ידו של בני-יהודה: "לבית הספרים הלאומי בירושלים ברגשי הכרת טוביה מהמחבר". תאריך שערו של הכרך והכפול אף הוא את"ם לחרבן. הכרך השלישי (הפקה–חרד) יצא אף הוא בשנים-עשר קונטראסים. תעודת המשלוח של הקונטראס הראשון תאריכה 22 במרץ 1911. הכרך השלם תאריכו את"ם לחרבן, דהינו שנת תרע"ב.

הכרך הרביעי (חרדון–יתרת) יצא בעשרה קונטראסים. לא מצאתי בהם תעודות משלוח. תאריך הכרך השלם את"ם לחרבן, דהינו שנת תרע"ג. הכרך החמישי (כ–لتחת) יצא באחד-עשר קונטראסים. תעודת המשלוח של הקונטראס הרביעי תאריכה 25 במרץ 1914. תאריך הכרך השלם הוא את"ם לחרבן, דהינו שנת תרע"ד.

מלחמות העולם הדרשו קטעה את הוצאה המילון למשך עשר שנים ויותר. בימי המלחמה נאלץ בני-יהודה לעזוב את ארץ-ישראל, והוא חזר אליה רק בשנת 1919. עד יום מותו (אוור לכ"ז בכסלו תרפ"ג / 16.12.1922) הוא עסק בכתיבת המילון. הוא הספיק להכין לדפוס את הכרך השישי והשלים את כתיבתו של הכרך השביעי.⁸

6. למשל, בפרוספקט על המהדורה העממית של מיליון בני-יהודה (תש"ז), עמ' 9, כתוב: "בשנים א'–ת"מ–א' תחתמה לחרבן תרע"–תרע"ה, (1915–1910)" וצריך לציין: תרש"ס–תרע"ה, 9/1908–1913. וכיוצא בו יוסף קלונגר באנציקלופדיה העברית כרך ט', עמ' 130: "מ"–ט' 1910 ואילך התחל מרופים ... את מיליון הלשון העברית", וכמוון ציר להיות: משנת 1908 וכור.

7. חמישים מן הקונטראסים הללו נמצאים בידי כותב הטורים האלה. ראה את "דבר העורך" (הוא נ"ה טור-סינני) שפתח הכרך האחרון של מיליון בני-יהודה.

הכרך הששי (מ–מפטן) יצא בשנת ח' להצהרת בלפור, דהינו שנת 1925. בהערה להקדשה שבראש הכרך כתוב: "כרך זה הקדש על-ידי המחבר עוד בשנה הראשונה להצהרת בלפור". מהערה זו אפשר ללמוד שכרך זה נשלם הכנטו כבר בשנת 1918. בדרכי הקדמתה שבראש הכרך חמדה בני-יהודה, אלמנת המחבר, מודה לאלה שסייעו בהוצאה הכרך לאור. תאריך הקדמתה: כ"ז כסלו, ח' להצהרת בלפור.

הכרך השבעי (מ"–נס"ך) יצא בשנת ט' להצהרת בלפור, דהינו שנת 1926. בהערה להקדשה שבראש הכרך כתוב: "כרך זה הקדש על-ידי המחבר עוד בשנת החמשית להצהרת בלפור". מהערה זו אפשר ללמוד שהכנת הכרך נשלמה בשנת 1922, היא שנות מותו של בני-יהודה. כרך זה אין בו הקדמה, ואולם ידוע שהוצאתו הייתה "בפיקוח המלומדים פروف' י"ט מרגליות ז"ל ופרופ' י"ג. אפטשטיין".

שוב חלה הפסקה של שנים אחדות בהוצאה המילון. החומר שהשאר בני-יהודה, ממוצע אותן נו"ן ואילך, הוצריך עריכה, וזו נמסרה למילמד מ"צ סגל. הוא ערך שני כרכים:

הכרך השמיני (נסט–סתה) יצא בשנת י"ב להצהרת בלפור, דהינו שנת 1929, ואין בו הקדמה.

הכרך התשיעי (ע–עתרת) אמן הווכן לדפוס – עדין בהוצאה לאנגנשיד – בשנת י"ג להצהרת בלפור, היא שנת 1930, וכן זה התאריך הרשום בשער הכרך, ואולם יצאתו לאור נתעכבה כמעט שנים בשל עליית הנאצים לשליטן בגרמניה. לאחר מא Mitsris רבים והועברו אימאות הכרך התשיעי מגרמניה לארכז'-ישראל, והוא ראה אור רק בשנת 1939 – ראשון לכרכים שנדרשו בארץ. בראש הכרך באה העירה מאט העורך מ"צ סגל, המספר על חלקו בעריכת שני הכרכים (השמיני והתשיעי).

יזא אפוא שבמשך 30 שנים יותר יצא בסך הכל תשעה כרכים, המכילים את האותיות א–ע. בעוד חמישה הכרכים הראשונים יצאו ברציפות בחוי המחבר במשך שבע שנים (1908–1914), הרי ארבעת הכרכים הנוספים, שייצאו לאחר מכן, יצאו בהפסקות גדולות במשך חמיש-עשרה שנים (1925–1939).

גאולה באה למילון משקיבל עליו נ"ה טורטשניר לימים טור-סינני, נשיא ועד הלשון העברית, להביא את הוצאה המילון לידי גמר. לשם כך נדרשו לו כעשרים שנה, ובהן ראו עוד שמונה כרכים. תחילת עבדותו של טור-סינני הייתה להוציא את כרך "המבוא הגדול", שראה אור בשנת כ"ג להצהרת בלפור (1940). כרך זה, המשתרע על-פני שלוש מאות עמודים, היחיד הוא במינו בתולדות המילונות העברית. הוא מציע את השקפותו הבלשנית של בני-יהודה בדבר התפתחות הלשון העברית וגישתו הלקסיקוגרפית לתיאור אוצר מליה בראיה היסטורית.

8. ראה את דבריו של נ"ה טורטשניר "עבודות ההשלמה למילון בני-יהודה" שנדרשו בפרוספקט הנזכר בהערה 6 (עמ' 45); וכן את "דבר העורך" הנזכר בהערה 8.

עוד שלושה כרכים יוצאו ברציפות בתוך שלוש שנים: הכרך העשרי (פ-פרותם) ראה אור בשנת כ"ז להצרת בלפור (1944); הכרך האחד-עשר (פ-קדום) יצא בשנת כ"ח להצרת בלפור (1945); הכרך השני-עשר (קדומיאל-קרקס) יצא בשנת כ"ט להצרת בלפור (1946).

שוב חלה הפסקה של שנים אחדות בעיטה של מלחמת השחרור¹⁰. הכרך השלישי שוחרר עשר (קרר-רצוי) ראה אור בשנה הששית למדינת ישראל (1951). הכרך הארבעה-עשר (רצוי-שלכת) יצא בשנה הששית למדינת ישראל (53/1952). לאחר הפסקה נוספת של שנים אחדות הופיעו בשנת עשור למדינת ישראל (1959)¹¹ שני כרכי האחרונים של המילון: הכרך החמשה-עשר (שלל-שתת) והכרך השישה-עשר (ש-תתרון).

על גבי עטיפותיהם של קונטרסי חמשת כרכי הראשונים של מילון בני-יהודה נדפסו – בגרמנית, בצרפתית ובאנגלית – פרטים בדבר הוצאה המילון: היקפו, מחירו ומשך הוצאתו. נאמר שם שהמילון יהיו בו שנים-עשר כרכים של כ-600 עמודים הכרך, או 150 קונטרסים של 48–52 עמודים הקונטרס. היקפו של המילון נאמר אפוא לכתילה להיות בין 2200 ל-8000 עמודים. בסופו של דבר יצא המילון בשישה-עשר כרכים נוספים על כרך "המבוא הגדול", ובهم 7945 עמודים. ערכיו המאותרים של המילון לא סטו אפוא מן היקף המקורי, והוא מקרה נדיר בתולדותיהם של מילוני שהוצאים נמשכה עשרות שנים¹².

אשר למשך הוצאה המילון הייתה התחזית האופטימית רוחקה מלהתגשם. בקונטרס הכרך הראשון נאמר בשנת 1908, החל באחד ביינואר, יוצא קונטרס מדי חדש, וכי הכרך הראשון ישולם בסוף 1908. החל בשנת 1909, כך נאמר, עתידים לצאת שני

קונטרסים מדי חדש בחודשו, והמילון כולל ישולם בשנת 1914, דהיינו בערך שבע שנים. הוצאה קונטרס הכרך הראשון התגהלה פחות או יותר על פי התכנית, ואולם חל עכוב בהוצאה קונטרס הכרך השני. כאמור, תעודת המשולח של הקונטרס הראשון של כרך ב' תאריכה 14.12.1909 – תאריך שעלה בתקנית ציריך היה לסיסם בו את הוצאה הכרך השלישי התחזית שונתה אפוא: על גבי עטיפותיהם של קונטרס הכרך השני רשם, שהחל בשנת 1910 עתידים לצאת מדי חדש בחודשו שני קונטרסים, והמילון כולל ישולם בשנת 1915 – הכללו הוו אפוא בשנה אחת קדימה.

10. ראה "הערכה מעת המוציאים לאור" שנארש הכרך השלהה-עשר.

11. כך כתוב בשער הכרך, אף על פי שה השנה הששית למדינת ישראל היא 4/1953.

12. כך כתוב בשער הכרך, אף על פי שנות העשור למדינת היא 8/1957.

13. דוגמה מפורסמת היא המילון האוקספורדי הגדול ללשון האנגלית. מאומדן ראשון של כ-5000 עמודים שנעשה בשנת 1876, צמח בשנים 1884–1928 מילון בן 15,487 עמודים. עד דוגמה מילונות העברית החדשה היא "אוצר הלשון העברית" של יעקב כנעני. בשער ארבעה כרכי הראשונים (תש"ך–תשכ"ג) כתוב שהוא מילון "בן תשעה כרכים". עתה, משנשלם המילון ויאו שנים לאחר מות מחברו, יש בו שמונה-עשר כרכים, ואילו כנה להשלימו בו יידי, יש לשער שהיה מספר כרכי גדול אף יותר.

החל בקונטרס הכרך השלישי שוב לא נאמר כמה קונטרסים עתידיים לצאת מדי חדש בחודשו, והשלמת המילון נדחתה לשנת 1916.

הఈיז שבקונטרס	הכרך השלישי	הכרך השני	הכרך הראשון	הఈיז שבקונטרס	הכרך השלישי	הכרך השני	הכרך הראשון
1916 השלמת המילון	1911 כרכ' 5–6	1910 כרכ' 4–5	1908 כרכ' 3–2	1911 כרכ' 7–8	1913 כרכ' 9–10	1914 כרכ' 11–12	1908 כרכ' 1
1916 השלמת המילון	1911 כרכ' 6–7	1910 כרכ' 5–6	1908 כרכ' 2–3	1912 כרכ' 7–8	1913 כרכ' 9–10	1914 כרכ' 11–12	1908 כרכ' 1
הఈיז שבקונטרס	הכרך השלישי	הכרך השני	הכרך הראשון	הఈיז שבקונטרס	הכרך השלישי	הכרך השני	הכרך הראשון

כאמור, יצאו הכרכים ב-ה כסדרם בשנים א'תת'ם-ב'-א'תת'ם-ה' לחרבן (תרע"א-תרע"ד/1914–1911), כרך בכל שנה. מלחמת העולם הראשונה (1914–1918) ומותו של בני-יהודה בחונכה תרפ"ג טרפו את כל התוצאות בדבר משך הוצאה המילון, ובמקומות שבע-תשע השנים, כפי שתוכנן תחילתה, נמשכה הוצאה יותר מחמשים שנה.

בוני-יהודה העיד על עצמו כי לכתילה לא נכתבו כלל למילון מדעי אלא למילון מעשי לא גדול, לצורכייהם של דוברי עברית בני הדור הראשון של תחיתת הלשון העברית בדיור פה:

ועליה להודות, כי למלאכת מלון אמיתי להלשן העברית, לא הייתה כלל מוכן, לא מפאת ידיעותי המדועיות בתחום הלשון, ולא מפאת נטיתי הרוחנית... החכמה הלשונית לא הייתה מקצוע חביב עלי... ולא מפני תשוקה לחבר מלון רציתי לעשות זאת, אלא מפני שריאתי צרך גמור בהזה להדבר בעברית. אשר על כן היה בדיוני לחבר ספר קצר, שיוכל להיות לשיער מעשי למי שרוצה לדבר עברית.... בימים ההם עוד לא היה לי מושג ברור מה מלאכה כזו ורשות מבצעיה. עוד לא רأיתי מdots המפעל, לא חשבתי כמה זמן וכמה עבודה קשה ידרש מנגנון. וטוב הדבר שכך קרה, שלא ידעת בתחילה מה אני גוטל עלי, כי אין ספק בדבר שאלא ראייתי אז מה העבודה הזאת, כמה היא גודלה ורוחבה וכמה היא קשה, ודאי שלא הייתה מזא את לבבי להתחלת בה ("המבוא הגדול" עמ' 5–6).

לימים, ככל ששקע במלאכת איסוף החומר למילון, מיוון המילים והגדרתמשמעותיהם, ככל שהעמיק בחקר הלשון העברית, בלימוד הלשונות השמיות ובלימוד דרכיהם של גדולי המילוגנים באירופה במאה ה"ט כן הلقנו והשתנו לא בלבד מהותו ואיכותו של הספר אלא גם תכליתו ותעדותו... מה שהיה קודם ערך, נעשה طفل... ככה נשחרר מפעלי יותר ויוטר מיועד

המעשי לצרכי הדבר העברי של יום יום, שהיא במחשבתינו תחלה, ומקומו לחת יעוד אחר יותר עליון... הוא לבנות, כמו שאמר Jacob Grimm בהקדמתו להמלון הגדול של הלשון הגרמנית, מקדש להלשן העברית, מקדש שיאצ'ר בו לשמרת עולם כל האוצר הקדוש של הלשן כליה, מראשיתה ועד היום הזה... וזה אי אפשר אלא כשייה החبور מפעל מדעי גמור ("המבוא הגדול" עמ' 70). בעצם הימים – ראות שנת 1908 – שנדפס בהם בברלין קונטראס הראשון של מלון בני-יהודה, ראה אור באודיסאה מאמרו של ח'ג' ביאליק "חbill לשונן"¹⁴. וכך כתוב ביאליק:

עלינו לדאג אפוא, קודם כל, שייא תחלה בידנו לא מלון "מרחיב", אלא מלון מכנס... שייא הרcosa הלשוני מכל הדורות במלאו גדלו והתפתחותו מכונס בתוכו ננוס גמור... ככלمر, כל החמר הלשוני שבו, מכל הדורות, עם כל אופני שימושיו צרכים להתמצות מזו גמור... המלון של לשון כשלנו, בתנאייה הייחודיים, רשאי גם חיב לרמו ולעורר על האפשרויות הקרובות המתבקשות להתגלות... אבל אסור לו לבדוק ולהטיל על הצבו. דבר זה... אין מקוםו במלאן מכנס, ואצל' במלאן אקדמי, שנכתב בחבורה (שם עמ' 15–17).

דברי ביאליק היו, כמובן, ביקורת על 'מהדורא קמא' של מלון בני-יהודה (1900–1905). ב"חbill לשונן" שבגוסח "השלח" יש פסקה אחת שהושמטה מנוסח כתבי המוקבצים של ביאליק:

דרך אגב. בני-יהודה, כידוע, זה כעשרים שנה שהוא "עשה" מלון, ולפי-שעה הוא עומד באף – "אין-אללה"¹⁵. ואולם כדי שייא המלון מכונן למטרתו, מהראוי שבין שאר תקונים, יעשו בו גם אלו: א) להרחיק מתוכו כל המלים העשויים בידי ה' בני-יהודה בשעת מלאכה. ב) להרחיק כל אותן (הדוגמאות שהובאו שם לבטלה, שלא להוציא את הניר חלק, ואין בהם (כדי הבלטת גון, או צרוף ומשוש חדש, ובכך יתמעט הספר כדי שליש, אם לא פחות מזה. ג) לקבוע מדור מיוחד לאלו הארמים, אין בהם (וועלת לשוננו. ד) לבסוף, – וזה העקר ד) למסור את חבר המלון לידי חבורה של חכמים וסופרים מובהקים, מפני שהוא למעלה מכח בני-יהודה אחד (שם עמ' 17).¹⁶

¹⁴ "השלח" כרך י"ח חוב' א' (שבט תרס"ח / ינואר 1908), עמ' 9–19. המאמר חזר וננדפס בשינוי קל (ראה להלן) במחדורות תרצ"ג של "כתביו ח.ג. ביאליק בכרך אחד", בראש המדור "דברי ספרות", עמ' רפה–רזה.

¹⁵ ביאליק מתחון בוה למחברת החמישית של 'מהדורא קמא', ואולם הייתה גם מחברת נוספת, שביאליק לא ידע על קיומה. ראה מירקין תשמ"ד, עמ' 22 הערה 2.

¹⁶ השווה מהדורות תרצ"ג (הערה 14), עמ' רזה.

אללו שמע בני-יהודה בקולו של ביאליק והניחס ידו מלאכת המילון, כדי שזו תיעשה בידי "חברה של חכמים וסופרים", לא הינו זוכים עד היום שישא בידינו מלון עברי מקיף, המיסוד על מקורות מכל תקופות הלשון וערוך על פי עקרונות היסטוריים. מכל תיקוניו של ביאליק לא קיבל בני-יהודה אלא תיקון זה בלבד: והוא הוציא ממהדורא בתראי' של מלונו את המלים הארמיות ואת שאר המלים הזרות, שגדשו את קונטרסי ה'מהדורא קמא' שלו¹⁷. לעומת שנים רבות חזר ביאליק על דבריו בעניין הריבוי של אוצרו של מספר העדויות שבמילון בני-יהודה, וכך אמר בשנת תרצ"ב בהרצאתו "לשאלת התורות העבריות":

אני חושב שעל המילון של בני-יהודה אתם יכולים לדבר לא בעל מלון של 12 הכרמים, אלא בעל מלון של שלשה כרכים לכל היותר, מפני שיש שם הרחבה מלאכותית, שאין בה שום צורך. על כל מה יש כל מיני פסוקים, לא לשם הדגשת הגון, אלא להרבות בכרכים ("דברים שבבעל פה" ספר ראשון עמי רוח-רט).

bialik לא עמד על חשיבותו של עניין ריבוי העדויות במילון כמיומו של בני-יהודה. זה היה המילון ה'בלשני' השלם הראשון ללשון העברית, שהקיף לא רק את כל תקופות הלשון אלא אף את כל סוגי הכתיבה בה "מסתורות הדתית התלמודית, מספרות המשפטים ודברי-ההימאים, מהשירה"¹⁸ וכיצועה באלו, ולפיכך הוא מיסוד כוון על עדויות שככabb. עדויות אלו סדרות על פי זמנה של המקורות, למנ העדות הקדומה ביותר שבמקרא, במשנה ובשאר מקורות עתיקים, ועוד לחיבוריהם של סופרי המאה ה"ט. עיקרון זה של הבאת עדויות מכל תקופה – העיקרון ההיסטורי – ומכל סוגה זו'אנר), והמיון הסמנתי המפורט, במידה שלא הייתה כדוגמתה במילונות העברית, גרמו לו לבני-יהודה שירבה במובאות.

יתכן שלפעמים הגזים בני-יהודה בפירות יתר של מה למשמעותו, ואפשר שהרבה מהם בMOVEDות שאינן צורך גמור. למשל, מלת אָלא מנה בה לא פחות מ-14 משעים ושים, ואלה מתועדים ב-89 מובאות, כולל מחתיבת ספרות אחת: התלמיד במדרש. בני-יהודה היה עד להאשמה זו, שהאישימוו ב'גיפוח' מלונו, וכך כתב בהקדמת 'מהדורא קמא' שלו משנת 1900:

הרבתינו להביא עניות לכל משמעה ומשמעותה, בכל מקום אשר גדמה לי כי העדות הזאת תאריך איזה או רIOR יתיר על המלה ועל דרך ההשתמשות בה, ולא חששתי שמא יימצא הקורא דוגמה אחת מהdagmאות מהתג'ך או מתלמוד ומדרשים יתרה, כי אמרתי מוטב שאחטא פעמים ביתר ולא ילקה "המלון" פעם אחת בחסר

¹⁷ ראה מירקין תשל"ה, עמ' 94–96.

¹⁸ מtower הפרספקט שצורך אל אחד הקונטרסים הראשונים של המילון בראשית שנות 1908 (ראה לעיל העירה 7).

במקום הצריך. ונגתי בו מהנה מבני המילונים הגדולים בלשונות אחרות ("המבוא הגדל", עמ' 16).

במיולנו הנהיג בזיהודה את סידור הערכים הנוגע במילונות העברית עד היום: הופיע על כל בניינו סדר שורשו, ואילו שאר כל הערכים – השמות והמלות – סדריים על פי הא"ב של צורת הייסוד שלהם. למשל, הערב, הערבה, התערבות – באות הא"א, ערבית, מערבי, מערביות, עריב – באות מ"ס; תערבת – באות תי"ז. בזה הלא בזיהודה אחר מילונו של גנויים, בעוד המילונים העבריים של המאה ה"י – בניזאב, שלובים, פין ואחרים – נהגו לסדר את הערכים כולם על פי שורשיהם, כדרך המילונים העבריים בימי הביניים. כדי לרכז את כל הערכים של שורש מן השורשים, וכדי לטפל בשורש כמהות עצמה, הביא בזיהודה במילונו כל שורש כערך לעצמו בסדר הא"ב, רשם בצדו את כל הערכים הנגזרים ממנו ובিיר את האטימולוגיה שלו¹⁹.

בפעם הראשונה בתולדות המילונים העברית שמחוץ למקרה נעשה במילון בזיהודה ניסיון שיטתי לבירר את מקורה של כל מלה ושל כל שורש, הון האטימולוגיה החיצונית, דהיינו השוואת המלה ומשמעותה אל שאר הלשונות השמיות, ובivid אלי העורפית הקלסית, הון האטימולוגיה הפנימית של גזירות המלה בתחום הלשון העברית.

דבר אחד לא היה בזיהודה מוקרי בו לגמר: תרגום משמעות המלה בלשונות אירופת. יהודה בניזאב עשה זאת ב"אוצר השרשים" שלו למן מהדורתו הראשונה (תקס"ז-תקס"ח): הוא תרגם את המלים לגרמנית ("אשכנזית") באותיות עבריות. רשיי פין נתגכן ב"האוצר" שלו בשושא תרגום לروسית ולגרמנית. אף בזיהודה עצמו ב'מהדוא' קמא' של מילונו עשה כן: במהדורות 1895 הוא הוסיף תרגום לצרפתית ולגרמנית – בסדר זה דווקא²⁰, ואילו במהדורות 1900–1905 הוא שינה את הסדר: תחילת גרמנית ולאחר כך צרפתית²¹. החידוש ב'מהדוא' בתרא' של מילונו משנת 1908 ואילך הוא תוספת לשון שלישית לתרגומו: האנגלית²².

ורכם של מילונים, אף המועלמים שבהם, שאינם עומדים לדורות. למשל, המילון האוקספורדי הגדול, המועלם שבמילונים ההיסטוריים הקיימים, נשלם בשנת 1928. לא עברו חמישה שנים וכבר נוסף לו כרך מילואים גדול (1933). חלפו עוד עשרים וחמש

19. ראה "המבוא הגדל", עמ' 29–30.

20. ראה מירקין תשלה", עמ' 174.

21. ראה מירקין תשלה", עמ' 77 סימן ד'. שם לא נתתי את דעתני לדבר זה: אף על פי שבשער מהדורות 1900 כתוב "哉דר כל מלה... ותרגומה בצרפתית וגרמנית", בדרך כלל – אף כי לא תמיד – הסדר הפוך: תחילת גרמנית ולאחר כך צרפתית. לדעתו, סדר הלשונות והთוספת של לשון שלישית (אנגלית) ב'מהדוא' בתרא' אינם בגדר מקרים, אלא יש כאן עדות עקיפה לשאלת לאיזה קחל של משתמשים במילון הכוון בזיהודה בכל אחת מהדורותיו.

22. ראוי לציין שהשינוי נעשה עשר שנים לפני ייסוד ארץ-ישראל בידי האנגלים וקיבוצת הלשון האנגלית לשון רسمית של השלטון הבריטי בתקופת המנדט.

שנתיים והתבורד שיש להוסיף מילואים חדשים, שהיקף הגיע לכדי שליש המילון המקורי.²³

ועוד דוגמה: המילון הגרמני המפורסם מיסודם של האחים גרים, שבזיהודה שבאל-Amtshut השראה ממנו. אך יצא חלקו האחרון בינוואר 1961 – 109 שנים לאחר יצאת חלקו הראשון – ומיד הוחל בכתיבתם מחדש של הכריכו הראשוניים, המכילים את האותיות A–F, שיצאו בחיו של יעקב גרים (מת בשנת 1863). במילון המקורי אותיות אלו תופסות שלושה הכריכים וחצי, ואילו במהדורה החדשה יהיו עשרה הכריכים לכל הפחות.

בשנת תרצ"ב, לאחר שכבר יצאו שמונת הכריכו הראשוניים של מילון בזיהודה, אמר עליו ביאליק:

הוא אמגנס אסף, על כל פנים השתדל לאסוף מכל הספרות. אך, מלבד החומר התגב"כ אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו... והוא לא היה שפציאליסט אלא חובב במדוע, אבל האסון הוא שלא הקיף את כל הלשון גם הוא. אין בכוח של אדם יחיד לעשות את המלאכה הזאת ("דברים שבעל פה" ספר ראשון עמ' רט).

הגוזים ביאליק מאד בקביעתו כי "אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו", ואולם אין ספק שהחסר במילון בזיהודה גדול עד מאד. סיבות אחדות לדבר.

ראשית, עדותותיו המאותירות ביותר של בזיהודה הן מסוף המאה ה"ט. רק לעיתים רוחקות יש במילונו עדות מראשית המאה שלנו. מובן מآلוי אפוא שמיולון בזיהודה אינו מתעד את אוצר המלים של העברית במאה העשרים, והרי זו התקופה הדינמית ביותר בהתפתחות הלשון העברית ואוצר מלאה.

שנית, ידיעותינו על הלשון העברית שבדורות הקודמים התרחבו והעמיקו במידה ובעצמה שלא היו כדוגמתן בבלשנות העברית. כמוות המקורות החדשים, שנתגלו ונתפרסמו בדורות האחוריים, עולה על כל מה שהיה ידוע בימי של בזיהודה. מחקר הלשון העברית, שבימי ההשכלה לא חרג הרבה מעיסוק בלשון המקרא ולא ייחס חשיבות רבה להתפתחות הלשון העברית בתקופות שלאחר המקרא, פרץ במאה שלנו, והוא מכך את לשון חכמים לרבדיה, את לשונן של מגילות מדבר יהודה, את לשון הפירוש במזרחה ובמערב, את לשונות היהודים בימי הביניים ובעת החדש והשפות השמיות שנתגלו במאה שלנו.

23. במילון המקורי (1884–1928) יש 15,487 עמודים, ואילו ארבעת הכריכים (1972) יש בהם 5601 עמודים.

שלישית, את מובאותיו מן הספרות העתיקה שבבנין יהודיה מתוך דפוסים ולא מתוך כתבי ייד, אף לא מדרושים ראשונים דווקא – אלה גם אלה לא היו בהישג ידו של מלומד עני, שיבש בפינה נידחת של הממלכה העותמאנית, הרחק ממרכז המחקר ומן הספריות הגדולות שבאיופה. אין לומר שבבנין יהודיה לא העיריך את השיבותם של כתבי היד – פה ושם הוא מביא בהערותיו גרסאות של כ"י²⁴ – אבל הגישה הכללית במחקר הפילולוגי שבזמןנו, בייחודה בספרות העברית, הייתה שאפשר להסתפק בדפוסים ובמהדורות המיסודות על "דפוסים וככבי ייד ישנים ונשנים". בימינו כל סטודנט בחוג ללשון העברית לומד ויודע שהמהדורות אלה אין לסמוך עליהם²⁵.

רביעית, במקרים רבים מואוד הסתפק בನין יהודיה בהבאת עדויות למלה מן המלים, למשמעות או לציירוף, מן התקופה שנכנסו לשימוש בלשון העברית, ולא הביא עדות מן התקופות המאוחרות. לפיכך אין לדעת כלום הוסיפה המלה להתקיים בלשון, או שמא דעכה ונעלמה, ואולי עלתה וחזרה לשמש בעבר כעובר דורות או במקרה אחר מן המקומות שכתבו שם עברית, או בסוג אחר מסווג הספרות. כבר הזכרתי את המלה אלא, שככל 89 מובאותיה לקחוות מן המשנה ומהשר מקורות התלמוד והמדרשה²⁶, ואין ידוע מה אירע לה לאויה מלה ולכל אחתמן 14 משמעות ושימושה בתקופות המאוחרות. ודאי, אחת הסיבות הייתה שאדם יחיד, אפילו הוא מסתיע בעוזר או בשניים, אינו יכול להזכיר את החומר הנדרש לתיאור גלגוליה של כל מלה וכל משמעות וכל צירוף בכל דור ודור ובכל סוג מסווג הספרות. דבר זה נמנע אפילו מעורכי של המילון האוקספורדי הגדול, שנסתיעו באלפי 'קריינים' מתנדבים באיסוף החומר ובמיונו.

חמישית, ב'מהדורא קמא' שלו כלל בנין יהודיה שפע של מילים זרות שנכנסו בספרות התלמוד והמדרשה²⁷, אבל החליט שלא לכלול אותן ב'מהדורא בתרא' של מילונו ולivid להן כרך לעצמו. לפיכך מילים רגילות בלשוננו מוצאי יווני, רומי ופרסי, מהן שباءו לעברית באמצעות הארמית, אין במילונו. למשל, אטלין, אכלוסין, אנדרוגינוס, אנקל, אסימון, אסקלרייה, אפסניה, אפרסק, אצטבה, אצטלה, אצטרובל, בלמוס, גוזטרא, גמטריא, גרדום, דלק, הדיות, וילון, טבלא, טרקלין, קלנס, לבלה, לגיון, לוכסן, ליטרא, מלפפון וכיוצא בהן רבים. לעומת זאת יש במילון בנין יהודיה אויר, אומל, אכסדרה, אקסנאי, אקסניא, אלכסון, אמבטי, אסטניא, אפטוטרופוס, אפייפור,

24. ביחור במה שנגע לניקוד התיבת. ראה, למשל, בערך גן.

25. למשל, מהדורות זקורננדל של התוספתא משנת תרמ"א.

26. על פי פירוש זה: משנה (34 עדויות), חוספה (12), בבל (14), ירושלמי (1), מדרש רבה (28). חלוקה שונה של עדויות המשנה למשמעות הצע מטה אוρ בהרצאותו בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות: "אלא" במשנה – בחינה תחברית-סינאנית-פרגמטית (ראה "דברי הקונגרס" חסיבה ד' תשס"ב, עמ' 14).

27. ראה לעיל העירה 17.

אפיקומן, אפיקורוס, אצטומכא, ארוי, בימה, בסיס, דגמה, דינר, דפוס, הגמון, וסת, זוג טפס, כרוב (ירק מאכל), לסטים), מרגלית וכיוצה בהן הרבה מילים ממוצא זו. לא תמיד ברורה מдинיותו של בני-יהודיה להביא או שלא להביא במלונו מילים ממוצא זו, המשמעות בספרות שללאו המקרה.

שישית, קושי מיוחד הם מראיהם המקומיות של מקורות מן הספרות שללאו התלמוד והמדרשה. אמנים בסוף כרך "המגוא הגדול" נדפסה רשימה מקיפה של המקורות שהmillion מביא מהם, אבל הרבה פעמים לא צוינה מהודורה שהיתה לעניין המילנא. המבקש לבדוק מובאה מן המובאות שבmillion יתקשה לעשות זאת ללא בדיקת מהדורותיו השונות של המקוור, והדבר כרוך בטרחה גדולה. לעיתים אפילו בדיקה זו מנעה, ממש שמדובר איננו רשות בביבליוגרפיות של הספרים העבריים שבבדפוס, מפני שלא נדפס אלא הוא בכתב יד, והדבר לא צוין ברשימה המקורת²⁸.

עורכי המאוחרים של million בני-יהודיה, מ"צ סגל ונ"ה טור-סיני, שערכו עשרה מותר שבעה-עשר כרכי המילון, השתדלו למלוא מקצת חסרונותיה, ואולם הם היו מצוין לשומר על המסדרת שקבע בני-יהודיה בכריכים הראשוניים, כגון שלא לכלול עדויות מן המאה העשרים או שלא לכלול מילים זרות וכיוצא באלו הגבילות.

חסרונותיו של million בני-יהודיה – על פי רוב חסרונות אובייקטיביים שהומנו גרים – וכן התפתחות שיטות המילונות בדורנו, דור המחשב, עוזים את השלמתו של million בני-יהודיה, אם בדרך של תוספת כרכי מילואים, אם בדרך של כתיבת מהודורה חדשה, לדבר שאינו כדי.

הישגו של בני-יהודיה במלונו פנים רבות לו: ראשית, עלה בידו, כמעט ללא עזרתם של מלומדים אחרים, להוציא אל הפועל מודיע, שבריגיל הוא געשה בידי אקדמיות ומוסדות מדע; שניית, מילונו משתמש הוכחה ניצחת לאחדותה של הלשון העברית. רוב חכמי דורו כפרו בכך, ולא האמינו שאפשר להעמיד million מודיע אחד לכל תקופות הלשון העברית²⁹; ושלישית, בני-יהודיה העלה את המילונות העברית לרמה הגבוהה של המילונות האירופית, ובכך קבע את מסגרותיה של המילונות העברית במאה העשרים.

28. ראה, למשל, ברשימה המקורות שבcorner "המגוא הגדול", עמ' 267: מציג גבולות, יוסף הכהן.

29. ראה "המגוא הגדול", עמ' 70 ואילך. לאחרונה שבנה גנונה שאלתאחדותה של הלשון העברית. ראה משה בר-אשר (עורף), מחקרים בלשון א', ירושלים תשמ"ה, בייחודה בדבריו של שם, עמ' 3-25.